

Afb. 1. Schoolschrift met de Auto-biografie van 'meester' Panken over de jaren 1895-1896. (Foto G. Rooijackers)

De volkskunde van het Kempenland volgens P.N. Panken

Een bron naar waarde geschat

Peter Meurkens

In 1845 neemt de Bossche geleerde Dr C.R. Hermans in zijn boek *Bijdragen tot de geschiedenis (...) der Provincie Noord-Brabant* een verslag op van de Westerhovense schoolmeester P.N. Panken van diens archeologische opgravingen in de streek rond Bergeijk.¹ De informatie in de tekst is van Panken, de selectie en vormgeving van Hermans. In het archeologisch verslag krijgen tevens enkele verhalen over kabouters een plaats. Dat was niet ongewoon in een tijd waarin de mondelinge overlevering nog als een wetenschappelijk belangrijke bron werd beschouwd voor de kennis van ‘prechristelijke uitingen’. In 1900, vijfenvijftig jaar later, wanneer het boek *Beschrijving van Bergeijk*² verschijnt, excuseren de auteurs P.N. Panken en A.F.O. van Sasse van Yssel zich in het voorwoord dat ze ook een beschrijving van “oude gilden, gebruiken en volksverhalen” hebben opgenomen, “hoewel het niet te ontkennen valt, dat daaronder het een en ander voorkomt, dat aan hen, die geen studie van de folklore maken, kinderachtig zal toeschijnen.” Het excuus is ongetwijfeld geformuleerd door Van Sasse van Yssel, bestuurslid van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Panken had meer affiniteit met deze onderwerpen: zijn belangstelling voor ‘kinderachtigheden’ keerde immers zijn leven lang terug in wat hij schreef over het gebied waar hij woonde: het Kempenland.³

Vanaf zijn ontslag als onderwijzer van Westerhoven per 1 januari 1863 – hij was toen 43 jaar – heeft Panken zich kunnen toeleggen op onderzoek van zijn omgeving. Als archeoloog, historicus en folklorist enerzijds, en anderzijds als een ware boekhouder van zijn eigen geschiedenis, legde de man die zich als monomane eenling zou doen kennen in zijn dagboeken, in veel geschriften vast wat rondom hem viel waar te nemen. Slechts een deel daarvan wordt in volkskundig opzicht als interessant materiaal gezien. Alleen de collectie ‘sagen en legenden’, die een honderdtal volksverhalen oplevert, is geïnventariseerd en wordt geciteerd.⁴ Gememoireerd zijn de tekortkomingen die aan deze verhalen kleven. Mandos meldde al eerder dat ze niet “in de primitieve verteltrant en in dialect” zijn opgetekend.⁵ De tekortkomingen zijn gemakkelijk aan te wijzen: mankerende bronvermelding, ontbreken van informatie over zegslieden en verwaarlozing van de context waarin het verhaal is opgetekend. Toch hebben ook de critici graag, al of niet met bronvermelding, het werk van Panken gebruikt: verschillende auteurs zijn de schoolmeester en later ‘rustend onderwijzer’ van Westerhoven meer verschuldigd dan ze misschien willen toegeven.

Panken verdient meer eer van zijn werk dan hem wordt gegund door hen die hem in een voetnoot plaatsen of zijn verhalen overschrijven.⁶ Daarvoor dient men

wel verder te kijken dan naar wat aan de oppervlakte geboden wordt. Zo valt meteen op dat Panken consciëntieus heeft doorgewerkt aan zijn verzameling volkskundige gegevens, vanaf de jaren '40 van de vorige eeuw tot in het begin van deze eeuw – een periode die de neergang te zien geeft van wat men later ‘volkscultuur’ is gaan noemen. Ook kan de authenticiteit van de volksverhalen worden vastgesteld: waar de zegslieden en de gebeurtenissen tamelijk precies in de tijd worden geplaatst, zijn de verhalen niet af te doen als losstaande vertelsels. De chronologie in het leven van Panken zelf leert ons wanneer de verhalen zijn opgetekend: omstreeks 1840 voor zover op ‘grafheuvels’ betrekking hebben en tussen 1870 en 1890 de verhalen die als ‘sagen en legenden’ zijn gepubliceerd. In een aantal volksverhalen wordt de topografie van heilige en omineuze plaatsen in het Kempenland herkenbaar uitgedrukt. Waar de verhalen bovendien stammen uit een nauwkeurig omschreven en goed bekende etnografische context⁷, kan de onderzoeker ze wel degelijk als serieuze bron opvatten; ze zijn in elk geval even goed plaatsbaar als die welke door als ‘professioneel’ beschouwde onderzoekers zijn gepresenteerd met aanhangsels van bronvermelding, gegevens over de zegspersonen alsmede tijd en plaats van registratie, maar dan vaak uit een vaag en vaak uitgestrekt onderzoeksgebied. Om de overige volkskundige aantekeningen naar juiste waarde te kunnen schatten, dient men zich eveneens de vraag te stellen: in hoeverre zijn deze werkelijkheidsgetrouw? Volgt hij de feiten of verzint hij maar wat, geleid door een streven naar mooischrijverij volgens wisselende maatstaven? In dit essay wordt een deel van de collectie van volkskundige teksten van P.N. Panken, met name zijn geschriften over ‘volksgebruiken en gewoonten’ op deze manier opnieuw belicht.

Deze beschrijvingen vormen slechts een beperkt deel van de talrijke geschriften. Zijn gepubliceerd oeuvre bevat vooral dorpsbeschrijvingen en archeologische en historische opstellen. Wat ‘het volksleven’ betreft valt veel ook te leren uit talrijke manuscripten die de omgeving van Pankens woonplaatsen (Westerhoven en Bergeijk) belichten. Fragmenten van culturele kenmerken van zijn samenleving worden onthuld in handschriften als boekjes over religieuze zaken, woordenlijsten en andere geschiedenissen en dorpsbeschrijvingen.⁸ Tenslotte vindt men talloze inlichtingen van het dagelijks doen en denken van de Kempenlanders terug in zijn dagboeken. Naast informatie over denkbeelden en sentimenten, gedragsidealen en -voorschriften, geloofspraktijken en de lokale religieuze ordening, leveren deze ego-documenten allerlei andere volkskundige gegevens en onthullen ze de wisselende gevoeligheden hieromtrent door de vorige eeuw heen. De dagboek aantekeningen worden hier slechts gebruikt voorzover zij betrekking hebben op de ‘volksgebruiken en gewoonten’. Eerst wordt nagegaan wie de schrijver was van dit veelzijdig oeuvre.

Biografische schets

De volkskundige geschriften van Peter Norbertus Panken zouden inderdaad een losse verzameling anekdoten zijn indien van de man zelf verder niets bekend was. Maar Panken heeft in geschriften van privé-aard zijn levensloop en zijn persoonlijke wederwaardigheden beschreven. De inlichtingen uit de dagboeken zijn te gebruiken voor een portret.⁹ Hij is in 1819 geboren te Duizel, als zoon van onderwij-

1862-67

5de boeck van
P. N. Panken's auto-biographie.

Ik heb nu eenmaal besloten
* (1862-67)
naar onverschuldigd mijn ontslag te nemen en mijn
onderwijs, dat ik vroeger uitsluitend aan de school te
tegenwoordig, dat ik nu aan mijn beide kinderen in huis te
maken mijn kinderen, met behulp van mijn
werkzaamheid, te doen en te laten en of
in de school te laten, en te laten van 2 of 3 jaren, tegen
Buren, maar ik maak er gebruik van, en te laten.
men nu en in andere de maatschappij te laten (zoals
Kleinere etc.) die ook niet aan te laten (zoals
opgevoerd, en te laten te laten met het grootste
succes. In de school te laten (zoals) te laten, en te laten
te laten, en te laten (zoals) te laten te laten, en te laten
mijn "post" te laten (zoals) te laten te laten, en te laten
van mijn kinderen te laten (zoals) te laten te laten, en te laten

Afb. 2. Passage uit de auto-biographie waarin Panken zijn onderwijscarrière, die op 1 januari 1863 met ontslag als onderwijzer te Westerhoven eindigde, overziet. (Foto G. Rooijackers)

zer en belastinggaarder Jan Baptist Panken en Antonia Willems. Zijn vader stierf reeds in 1823. Zijn moeder hertrouwde met A. Flearackers en vestigde zich in Bergeijk. Op twaalfjarige leeftijd verhuisde Panken terug naar Duizel om een opleiding te krijgen aan de kostschool van zijn oom T.I. Panken. Hoewel hij maar een kleine zes jaar in Bergeijk had gewoond, bleef dat de plaats waarmee hij zich zou blijven identificeren: hij zou er een leven lang komen en erover schrijven. In Duizel vervulde hij spoedig ook taken als stagiair in het onderwijs. Hij behaalde de derde (dat is de op één na laagste) rang van onderwijzer. In 1840 kreeg hij een voorlopige en in 1842 de definitieve aanstelling aan de school te Westerhoven, een paar kilometer ten oosten van Bergeijk. Hij werd er kostganger en zou dat bijna zijn hele leven blijven, zoals hij ook altijd ongehuwd bleef.

In de eerste jaren na zijn aantreden viel hij op door ijverige plichtsbetrachting, maar al spoedig was voor hem het onderwijs alleen een niet al te inspirerende levensvervulling. Hij ging zich toeleggen op archeologische verkenningen van de streek rondom Bergeijk. In de jaren na 1840 verrichtte hij zijn eerste opgravingen van grafheuvels, hetgeen echter in de ogen van latere onderzoekers op onverantwoorde wijze is geschied. Hij doorgroef de verhogingen in het heidelandschap in het midden met een sleuf, zich niet realiserend dat door de eeuwenlange inwerking van wind en storm de heuveltoppen geleidelijk verplaatst waren van west naar oost. Het midden van de heuvel in 1840 was in de tijd van de aanleg de rand ervan geweest! Maar aangespoord door Hermans legde de onderwijzer zich toe op dergelijke in de ogen van de dorpsgenoten bizarre ondernemingen. Hermans nam de verslagen van Panken op in de publikatie uit 1845: de *Bijdragen*. Nog decennia later zou Panken met trots de ontvangen overdrukken bij gelegenheid aan de echte kenners tonen. Bij deze teksten verschenen als appendices de eerste 'kabouterverhalen'. Rondom de als bijzonder verklaarde plaatsen had zich namelijk een traditie van volksverhalen over kabouters en heksen gevestigd. Ook deze aantekeningen werden door Hermans als serieuze gegevens in de *Bijdragen* opgenomen.¹⁰ De carrière aan de school is niet al te succesvol geweest. In 1862 werd Panken ontslagen na een reeks conflicten met het gemeentebestuur maar toch ook op advies van de schoolopziener, een functionaris die in die tijd als een onpartijdig bestuurder werd beschouwd.¹¹ Slechts 22 jaar (van september 1840 tot 31 december 1862) is hij onderwijzer geweest aan de dorpschool van Westerhoven. De tweede helft van zijn leven was hij 'rustend onderwijzer'; hij zou 42 jaar rentenieren en grotendeels van een pensioen leven. Toch is hij altijd bekend gebleven als 'meester' Panken, zonder voornaam of nadere aanduiding. Zijn maatschappelijke speelveld buiten zijn onderwijzersschap was beperkt. Hij was een tijd lang ontvanger van enkele weinig betekende belastingen, en, officieel vanaf 1861 maar feitelijk vanaf 1854, postkantoorhouder. Ook beheerde hij een kleine verzekeringsportefeuille. Zijn leven in het afgelegen Westerhoven drong hem in een zeker geografisch isolement. Maar dit werd in belangrijke mate gecompenseerd door de correspondentie met 'geleerden' van elders en een nagenoeg onbeteugelde reislust, die de indruk wekten van een voortdurend sociaal verkeer met gelijkgestemden.

Een vrijgezel in het oude Kempenland woonde nooit alleen, maar altijd bij anderen in huis.¹² Slechts een zonderling of een zwerver, soms ook een kinderloze

weduwenaar, leefde op zichzelf. Peter Norbertus Panken behoorde niet tot deze categorieën. Hij heeft dan ook bijna altijd bij anderen als commensaal onderdak gehad. Als ongehuwde onderwijzer en later als rentenier was hij gedurende bijna zijn hele volwassen leven kostganger: bij verschillende particulieren of in een pension, en tenslotte pas laat in de eeuw als huisgenoot met eigen kamer bij neef en nicht Panken in Bergeijk.¹³ Nooit heeft hij voor eigen maaltijden of voor zijn huishouden hoeven te zorgen, maar evenmin heeft hij enige privacy gekend. Slechts acht jaar, van 1855 tot 1863, als gezeten onderwijzer van Westerhoven, bewoonde hij zelfstandig de onderwijzerswoning. Maar ook daar verbleef hij niet alleen: dan was een dienstmeid voortdurend in huis.

Afb. 3. Vanaf 1886 vestigde Panken zich te Bergeijk waar hij op 't Hof in het huis rechts achter de bomen woonde. (Prentbriefkaart, omstreeks 1910)

Na zijn ontslag zou Panken nog vele jaren in Westerhoven blijven. Pas in 1886 vestigde hij zich in Bergeijk. Maar met deze plaats, waar hij toch slechts zes jaar als kleine jongen en achttien jaar als oude man heeft gewoond, is hij het meest verbonden gebleven. Hij had er ook vaak in de weekeinden van zijn Westerhovense tijd verbleven tot zijn moeder in 1859 overleed. Hij werkte er na zijn pensionering in 1863 bij gelegenheid in het archief van het gemeentehuis. Na 1886 wijdde hij zich daar voor de rest van zijn leven aan de archeologie, aan de geschiedenis en de volkskunde en aan de beschrijving van zijn eigen leven. Hier werd hij de schrijver die niet alleen een kast vol manuscripten naliet, maar ook de auteur die volkskundige artikelen en het boek *Beschrijving van Bergeik* en kortere publikaties over naburige dorpen gepubliceerd kreeg. Hij werd er in 1904 tenslotte ook begraven, op de plaats die hij verkoos: naast de kerk van Bergeijk.

Vanaf de beginjaren van zijn verblijf in Westerhoven had hij zich aan het maken van notities over alledaagse gebeurtenissen gezet en was hij begonnen persoonlijke wederwaardigheden in schriftjes op te tekenen. Na 1845 vond dit werk een meer definitieve vorm in 'Het levensberigt van Peter Norbertus Panken'. Dit egodocument is in veel opzichten een bijzonder geschrift, maar in ieder geval niet het verslag van het persoonlijk leven van een zonderling. Het is geen opiniërend commentaar van een teruggetrokken man op zijn omgeving, maar in zekere zin het door één persoon opgetekende tableau van de mentale wereld in dit deel van het negentiende-eeuwse Brabantse platteland. Het dagboek is derhalve niet alleen een privé-document van een solist, maar ook de afspiegeling van een cultuur. Het bevat het nieuws dat rond de kerktorens van de Brabantse dorpen als vermeldenswaard werd opgevat, het brengt meningen die gevormd zijn in voortdurend sociaal verkeer. In ieder fragment is Pankens dagboek op te vatten als tegelijk persoonlijk én Kempenlands. Voortdurend spiegelt het de individuele psychologie van één volwassen man die tal van raakvlakken heeft met de collectieve psychologie van de Kempenlander. Panken vertegenwoordigt als individu de samenleving waarvan hij deel uitmaakt, wat zeker niet betekent dat hij een persoon is die de mening van alle anderen vertolkt. Ook in dit geval geldt het uitgangspunt dat het individu door zijn cultuur bepaald is: met eigen speelruimte maar tevens deel van zijn specifieke maatschappelijke omgeving en historische periode. Uitgaande van deze theoretische stellingname kunnen de individuele opinie en het persoonlijk verslag van meester Panken worden opgevat als sleutel tot het begrijpen van het culturele patroon van het negentiende-eeuwse Kempenland. Een van zijn invalshoeken was de volkskundige: hij toont een bijzondere aandacht voor de traditionele cultuuruitingen die in zijn dagen opgemerkt konden worden.

Volkskundige exercities

In verschillende opzichten is het werk van Panken te gebruiken als bron voor de cultuur van het oude Kempenland. Zijn volkskundige publikaties dateren uit de lange reeks van jaren tussen 1845 en 1900. Er zijn aantekeningen over volksverhalen bij archeologische publikaties uit 1845. De eerste bron is de publikatie van Hermans. Hier vindt men ook het motief voor de aanleg van dit volkskundig dossier. Hermans met zijn veelzijdige belangstelling formuleerde het optekenen van volksverhalen als een opdracht voor de serieuze onderzoeker van het Brabantse heem. Dat was bij Panken niet aan dovemans-oren gericht: hij nam deze taak stipt op zich. Zolang Hermans leefde (hij overleed in 1869) verzamelde Panken ook deze gegevens bij zijn historische onderzoekingen. Toen de brave katholiek echter door de kerkhistorici en priesters Van Heukelom en vooral Schutjes, die niets moesten hebben van wat zij beschouwden als bijgeloof en kinderachtigheden, gezet werd op in hun ogen serieus kerkhistorisch onderzoek verdween deze optie. Hij gaf dan ook omstreeks 1880 zijn gegevens belangeloos mee aan Sassen voor diens tijdschrift *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde*; daarin zijn enkele verhalen van Panken na bewerking opgenomen.¹⁴ Zelf beschouwde hij de belangstelling als passé. Pas dank zij de bemoeienissen van de

historicus Welvaarts, monnik te Postel, is Panken weer verder gegaan met het onderzoek van de bijgelovigheden. In België was immers onder katholieke clerici de aandacht niet verflauwd. Welvaarts introduceerde Panken dan ook bij Jozef Cornelissen, die graag gebruik maakte van de volkskundige informatie uit het Nederlandse Kempenland: de reeks volksverhalen is verschenen in het Belgische tijdschrift *Ons Volksleven*. Hierin zijn ook de voornaamste volkskundige publicaties van Pankens hand tussen 1894 en 1898 terecht gekomen: een drietal reeksen getiteld: ‘Sagen en legenden’, ‘Volksgebruiken en -gewoonten in Noord-Brabant’ en ‘Liederen, rijmen en kinderspelen’.

De reeks ‘Volksgebruiken en -gewoonten in Noord-Brabant’ is in de jaargangen 1894 en 1895 van *Ons Volksleven* afgedrukt. De teksten zijn in een verhalende trant. Zonder zich te bekommeren over bronvermelding en contextgegevens brengt Panken een uitgebreid overzicht van culturele eigenaardigheden uit zijn omgeving. Opmerkelijk is dat hij slechts één bron noemt: het boek *De volksvermaken* van J. ter Gouw, dat nu niet bepaald over de volksgevoonten in het Kempenland handelt.¹⁵ Verder zijn het eigen observaties, soms zijn eigen aantekeningen volgend: “zooals ik die in vele handschriften mededeelde.”¹⁶ De inhoud van deze artikelen kan als volgt worden samengevat.

De reeks begint met gegevens over het “Germaansche tijdperk”, “de Middeleeuwen” en de tijd “Na de kerkhervorming of reformatie” om te eindigen met “in onzen tijd” – een niet alledaagse tijdsindeling voor een katholieke Brabander. En inderdaad is deze rechtstreeks overgenomen uit het boek van Ter Gouw.¹⁷ Maar ook inhoudelijk volgt hij Ter Gouw vaak letterlijk. Waar deze stelt (108) “dat vele oude gebruiken en vermaken wortelen in den Germaanschen voortijd is zeker; maar van alles dáár de herkomst te willen vinden, is de oudheidszucht een weinig te ver drijven”, luidt dit in de Kempenlandse echo: alles tot Germaansche oorsprong te herleiden “is dat oudheidszucht niet wat al te ver drijven?”¹⁸, een standpunt dat pas veel later algemeen gedeeld zou worden.

Na deze uiteenzettingen komt hij uit bij ‘gebruiken en vermaken in onzen tijd’, waarbij vele typen en gelegenheden worden onderscheiden. Hij plaatst deze gebeurtenissen in een herkenbaar historisch kader. Vroeger was het volgens oude lieden vrolijker, er was “eens of meermalen eene vrolijke partij.” Nu vindt men, en dat is ook weer rechtstreeks afkomstig uit ter Gouw¹⁹, “andere genoegens, als liedertafels en zangersfeesten, harmonieën en muziekkuitvoeringen, landbouw- en veeteeltfeesten, tentoonstellingen, vuurwerken, (...) plezierreizen, masklimmen, zaklopen, enz.” Wel zijn er specifieke accenten in de tekst aangebracht en dat maakt de schetsen tot een interessante bron. De dateringen van de veranderingen zijn soms heel precies: “De jaarlijksche kermis werd (want “de R.K. geestelijken raden het kermishouden meer en meer af”, p.m.) tot omstreeks 1870 in deze landstreek nog schier in elke parochie met onbedwongenheid, vroolijkheid en luidruchtigheid gevierd. Tot vóór weinige jaren namen nog alle standen deel aan de kermis, waarbij het gemeen soms zoo uitgelaten en opgewonden is, dat het de verbazing der vreemdelingen opwekt.” In het algemeen worden “binnen de laatste halve eeuw, ook hier (...) langzamerhand (...) gebruiken en gewoonten van vroegere dagen verdrongen en afgeschaft.”²⁰ Panken signaleert een verandering sinds 1840, vermeldt dat be-

paalde 'volkse' aangelegenheden vooral nog bij "het gemeen" in zwang zijn gebleven, en weet waar men de oorzaken van het verval moet zoeken: bij de rooms-katholieke geestelijkheid.

In een volgend artikel behandelt hij, en daarmee volgt hij de indeling van Ter Gouw, de nieuwjaarsgebruiken, met concrete voorbeelden uit Bergeijk en naburige dorpen. Kort gaat hij in op 'koppermaandag', het gebruik van verloren maandag, maandag na driekoningen. Gevolgd door de mededeling dat in België sommige ambachtslieden elke maandag "in ledigheid en drinken" doorbrengen, "hetgeen in onze landstreek wel eens wordt nagevolgd".²¹ Een groot deel van de gebruiken heeft met de godsdienst te maken. De feesten van de kerkelijke kalender, van kerstmis tot het Sint-Nikolaasfeest (toen al "verkinderlijk").²² De volgende reeks staat in verband met kerkelijke zaken: de kermis, de feesten van Sint-Jan en Sint-Bavo ("Sintjansmisse" en "Bamisse"). De negentiende-eeuwse belangstelling voor schuttersgilden is door Panken duidelijk verwoord in 'gebruiken en vermaken uit het gildewezen'²³: "Het is op de meeste plaatsen van ons Kempenland een aardig gezicht de oude schuttersgilden te zien optrekken met bonte vaandels en ouderwetsche trommen, met zestiende- of zeventiendeëeuwsche schilden of breuken op negentiendeëeuwsche jassen, met sjerpen van alle kleuren over de schouders, sommigen met gepluimde steken en hoeden of berenmutsen op het hoofd". Slechts in de toevoeging "de meeste plaatsen van ons Kempenland" wijkt de tekst af van Ter Gouws beschrijving!²⁴ Panken spreekt hier echter duidelijk over de jaren negentig van de vorige eeuw, wanneer volgens andere auteurs zoals Jolles²⁵ de gilden in verval zijn.

Vervolgens komen de 'gebruiken der burenen' aan de orde: bij verhuizingen, huwelijken, geboorten enz. Maar ook hier meldt hij in een opiniërend commentaar: "thans slijten vele dier 'oud gebruikelijke plichten' uit." Uitvoerig schrijft hij over de bruiloftsgebruiken: de volgorde van de plichtplegingen in een perspectief waarin de gehele cyclus van gebruiken rondom een huwelijk is geschetst. Bij het aantekenen of de ondertrouw is er het schieten met het geweer door de jongelui: "Alhoewel dikwijls verboden, bestaat dit misbruik nog in vele dorpen dezer streek", gevolgd door het onvermijdelijke herbergbezoek van de jonge vrijgezelle vrienden. In het huis van de bruid werd door de ouders het 'kwanselbier' verstrekt, zelfs werd er in Bergeijk tot in 1822 gelegenheid gegeven tot dansen, waarbij speelmannen genodigd waren. Het nalaten van het kwanselbier leidde tot sancties: er werden "schandalen aangericht." Veertien dagen na het aantekenen werd er getrouwd: dan tracteerden de ouders van de bruidegom in hun huis, ook weer met het bieden van zoveel bier als de jongelingen lustten. Dit laatste 'misbruik' was omstreeks 1830 al afgeschaft. Op de dag van de bruiloft "(maken) de jonge dochters der buurt hier bruidskronen, die zij aan het voordeur van 't huis en in het bed der jonggehuwden hangen." Deze structurering van de bruiloft is omstreeks 1890 nog steeds dezelfde, alleen zijn de omvang en intensiteit verminderd: er is een middagmaal voor naaste bloedverwanten en een feestelijk bijeen zijn "eens ten huize der bruid en eenmaal bij den bruidegom." De zondag na de ondertrouw is er een ontvangst in het ouderlijk huis van de bruid, op die na de huwelijksdag in dat van de bruidegom. In een aantal gevallen is dit onthaal versoberd tot een koffiereceptie.

Tenslotte geeft de vrouw na haar huwelijk thuis een ontvangst voor buurvrouwen en vriendinnen.²⁶

Vervolgens worden de overgangsriten bij geboorten en overlijden vermeld, en de gebruiken die horen bij de agrarische cyclus. Bij geboorten tellen voor Panken vooral de kerkelijke rituelen: de doop en de kerkgang.²⁷ Maar ook blijkt de tractatie aan kinderen in de buurt met een “suikeren bol” of “suikerkorreltjes” nog “kort geleden” in veel dorpen in zwang. De ‘muisjes’ hebben blijkbaar later weer een sterke rentree gevonden.

Panken is zeer uitvoerig en informatief over de ‘gebruiken bij overlijdens, begrafenissen, uitvaarten, enz.’ De lijken van kinderen werden versierd met “een kransje om het hoofd.” De graven van ongehuwden kregen soms “grootte en veelvuldige versierselen”, maar de bijeenkomsten van de buurmeisjes in het huis van de overleden vrijgezel worden nu toch soms “op verzoek van den pastoor – achtergelaten.” Ze zijn ongepast en jagen de mensen op kosten. Zodra de laatste sacramenten waren toegediend, bad men die dag in de avond drie maal de rozenkrans in het huis van de stervende; na het overlijden ook elke avond tot de begrafenis. Klokken werden dan dagelijks soms één, soms twee keer geluid, en altijd op de avond voor de begrafenis; het gebruik van verschillende klokken en de volgorde maakten bekend wie er dood was: een kind kreeg het geluid van de kleine klok, een man eerst dat van de grote dan van de kleine, bij een vrouw was dat andersom. In Bergeijk had men vroeger, en nu nog in sommige andere dorpen, het “akelige gebruik” dat de naastbestaande op de kist ging zitten wanneer deze met de kar vervoerd werd naar het kerkhof. Vanaf 1850 plaatst men, een kerkelijke verordening volgend, de kist met het lijk in de kerk tijdens de uitvaartmis, voorheen werd begraven vóór de aanvang van deze mis. Begraven werd met de voeten naar het oosten, maar “in eenige parochiën wordt, sinds de laatste jaren, verkeerdelijk deze gewoonte niet meer gevolgd”. De rouwperiode was voor naaste bloedverwanten één jaar en zes weken, een half jaar voor broers of zusters, ooms en ‘moeien’ (tantes), en zes weken voor verdere familie.²⁸

Als gebruiken ‘bij den landbouw’ noemt Panken de ‘aardappelfooi’ voor bewezen hulp, de ‘spinningen’, de ‘schaapskermis’, en de ‘hooioogst’. Verder vallen onder deze rubriek ‘huifkarren en rijtuigen’ – nu zijn er wel veertig ‘chaisen’, vijftig jaar terug één – en de traditionele spijzen: tot ongeveer 1860 gebruikte men ’s ochtends boekweitpap, nu koffie met boterhammen. De spinningen van vrouwen, die soms ook nog vijftien tot twintig (mannelijke) “buurters” trokken waren in 1820 al verminderd. Ze waren “steeds als gevaarlijk voor de zeden, door de geestelijke overheid en de dorpspastoors afgekeurd”. Omstreeks 1860 waren ze zo zeldzaam “dat slechts nu en dan enkele vrouwlieden het in gezelschappen gingen verrichten.” Ook de goedkoopte van linnen had er toe geleid dat er in de meeste gezinnen geen spinnewiel meer was; daarmee verdwenen de spinningen als vanzelf.²⁹

Een volgende paragraaf behandelt de “wilde en woeste gebruiken” in vroeger tijd, waaronder bekkensnijden, knuppelgevechten en het ploegtrekken. Dit laatste was de sanctie op ontrouw, echtelijke mishandeling of ‘zich aan een ander vergrijpen’. De overtreder werd voor de ploeg gespannen, onder oorverdovend geraas, en met het afdwingen van de gelofte van beterschap. Charivari’s gericht tegen een

vrouw kenden alleen het helse kabaal, en wel “gedurende een geheelen avond.” Bovendien werd in één geval een woning met beer bevuild. Verder komen we in de tekst van Panken nog allerlei vermaak tegen. Maar ook leren we dat harddraverijen van paarden hier niet gehouden worden. Wel zijn er vormen van jachtgebruiken als het Huibrechtsbrood, en de ijs- en sneeuwvermaken in de winter. Het belleblazen lukt niet meer zo goed: er zijn geen pijpen meer, want deze blijken in de jaren '90 van de vorige eeuw ook in het Kempenland vervangen door sigaren!³⁰

De kinder- en volksspelen krijgen vervolgens aandacht. De kinderen vermaken zich met springen, hinkelen, en boomklimmen om vogelnestjes uit te halen. Het knikkeren is “sinds ongeveer een kwart eeuw langzamerhand in onbruik geraakt.” Het vermaak van volwassenen kent onder andere balspelen, en verschillende varianten van kegelen. Het belangrijkste gezelschapsspel in het Kempenland was het kaartspel, beoefend door elke “stand, leeftijd en kunne”; weinig mensen doen het nooit (zoals Panken – hij was geen liefhebber van spel!) en in de winter is het soms “het eenig wintervermaak van sommige boeren.” Markten en kermissen zijn aanleiding tot dorpsfeesten, maar niet zo luidruchtig meer en met minder publiek. De teerdagen van de koorzangers bij het Ceciliafeest en die van burgersociëteiten, handboogschutterijen en landbouwclubs hadden een duidelijker positie verworven.³¹ Maar deze waren typische mannen-aangelegenheden, de vrouwen bleven thuis.

De laatste reeks volksgebruiken hoort opnieuw bij de kerk. Pankens overzicht geeft een aardig beeld van vernieuwingen in de kerkelijke rituelen na 1850. Zo trekken de kruisdagen, wanneer er een mis was met “processie voor de vruchten der aarde door de kerk onder het zingen der litanie van alle heiligen” minder aanwezig en is er geen rondgang meer (168). Bij de lijkdiensten wordt sinds enkele jaren het lijk in de kerk geplaatst; ook zijn er nu mogelijkheden van begraven in ‘klassen’. De kaarsen worden niet meer door bloedverwanten meegenomen om ze in de kerk van hun woonplaats op te steken, maar blijven in de kerk waar de uitvaartmis is gehouden, en ook is het kaarslicht nu niet meer van een gele kleur maar wit! Het ‘zielboek’ (169), waarin de namen staan van alle overledenen van de parochie, werd niet meer elke zondag in zijn geheel voorgelezen, maar soms in gedeelten of eens in de drie maanden in zijn geheel. Om de tijdrovende reeks te vermijden beperkte men zich ook wel tot een *pater noster* “voor hen wier namen op het zielboek staan.” De offergave tijdens de zondagsdienst gaf men na het *orate fratres* in het midden van de viering of na de mis, maar het kussen van het pateen door alle gelovigen werd nu nagelaten. Het lof van de zondagmiddag was sinds ongeveer 1850 iets korter geworden omdat niet meer het Mariabeeld in een rondgang door de kerk ging, maar alleen nog op bepaalde hoogtijdagen en soms dan niet eens meer. Wat wel gebleven was, was het gebruik om bij een begrafenis op de kist een kruis te verven, en op het graf met de spade een kruis te tekenen. Ook verfde men een kruisteken op “den gevel, de staldeur of de schuurpoort, om van ongelukken bevrijd te zijn.”³²

Panken beëindigt zijn serie over volksgebruiken en gewoonten met niet minder dan 72 voorbeelden van bijgeloof: magische middelen tegen tandpijn, wratten, jicht, nachtmerries, de hik, zweren of koortsen (met de koortsbomen in Veldhoven en Eersel), aankondigingen van twist, een huwelijk met een weduwnaar of weduwe of

van bezoek, voortekens van ongeluk en sterfte, tekens voor geluk in de liefde en in het spel, en heel veel weersvoorspellingen. Tenslotte heeft hij 136 ‘spreekwoorden en zegswijzen uit Noord-Brabant’ gepubliceerd³³, sommige zo bekend dat men verbaasd is ze al te vinden in de collectie van Panken: no. 10: “‘t is een engelken in den hemel (Van een jonggestorven kind)”, of no. 55: “Fluitende vrullie (vrouwlieden), kraaiende hennen en brullende koei [koeien], zijn zelden goei (goede).” Een aantal meer algemeen Nederlandse gezegden blijkt ook in de Kempen bekend.

Met recht kan men spreken van een veelzijdig tableau. P.N. Panken is een vroege informant over het Brabantse volksleven, die voortdurend vastlegde wat hij zag, hoorde en las. Zo biedt hij een eerste volkskundige encyclopedie van de regio, met de beperkingen die bij het werk van de amateur horen: gebrekkige bronvermelding, willekeurige vertaling van dialect en verwaarlozing van de context. Het geheel van het oeuvre en de daarin voorkomende samenhangen maken van het werk echter weer wel een interessante bron. De informatie bestaat veelal niet uit losse opmerkingen, maar vormt een samenstel van soortgelijke teksten. Het belangrijkste is dat we de informant goed kennen: waar hij leefde en wat hij meemaakte biedt uitzicht op het eigenaardige van de Kempense cultuur. Wanneer hij leefde en met wie hij omging leert ons van welk tijdvak de gegevens stammen en geeft aan uit welke sociale geledingen hij de informatie vernam. En wat hij las brengt de filters van de tijd waarin hij leefde voor ons in beeld. We kunnen zo min of meer vaststellen wat authentiek is, in welke tijd het speelde en wat – omdat het afwijkt van de meer bekende teksten die toen gepubliceerd waren – van de hand van de meester zelf is.³⁴

Zoals voor de ‘sagen en legenden’ gold, lijken ook Pankens publikaties over volksgewoonten en volksgebruiken bij een eerste inspectie een niet al te betrouwbare bron. In stijl vaak al te retorisch en in presentatie op het eerste gezicht verzan- dend in vanzelfsprekendheden, is van het werk niet bekend of het eigenlijk wel een originele bron is. Bij nader onderzoek blijkt het sterk te steunen op de gemelde publikatie van Ter Gouw. De indeling is identiek en veel informatie is regelrecht overgeschreven. Ter Gouw heeft de opzet geleverd en Panken heeft een deel van de tekst gewoon overgenomen. Het leidt, zoals gezegd, tot een tijdsfasering met wel erg on-Brabantse of on-katholieke aanduidingen. Een aantal volksspelen wordt door Panken genoemd met als bijzonderheid dat ze hier in het Kempenland niet voorkomen! Toch heeft de meester soms verrassende uitspraken die een origineel perspectief op volkscultuur verraden, zoals over de vermeende Germaanse oorsprong daarvan. Hij vindt stellig met Ter Gouw dat niet alles herleid moet worden tot de Germanen! Maar vooral lardeert hij het model van Ter Gouw met allerlei bijzonderheden over de volkscultuur van het Kempenland. Daarnaast dringt de vraag zich op of Panken ook dit heeft overgeschreven uit andere bestaande werken. Waar twijfel overheerst biedt een ander deel van de collectie Panken uitkomst: de dagboeken van de (ex-)onderwijzer bieden gelegenheid om genoemde vragen te beantwoorden. Daarnaast verschaffen deze egodocumenten volkskundige informatie die qua precisie en verantwoording toegevoegd dient te worden aan het corpus van oorspronkelijke volkskundige geschriften in Nederland.

Volkkundige notities 'en détail'

Vanaf 1845 werkte Panken aan een dagboek. Begonnen als autobiografie met een terugblik naar zijn vroege jeugd in Duizel en Bergeijk wordt het verhaal geleidelijk van levensbericht een echt journaal. In deze privé-geschriften hield de onderwijzer van Westerhoven bij wat hij in zijn omgeving meemaakte. Gebruik makend van herinneringen uit zijn vroegste jeugd en van aantekeningen over reisjes en andere wederwaardigheden vanaf 1838, is de hele boekhouding van zijn leven, tot zijn dood in 1904, op papier gesteld. Dit deel van de collectie-Panken is voor het grootste deel in originele staat bewaard gebleven.³⁵ Deze dagboeken bieden een mogelijkheid om de gepubliceerde volkskundige gegevens te controleren. Het blijkt dat Panken vooral in de toevoegingen aan de aan Ter Gouw ontleende gegevens nogal wat data uit zijn eigen levensverhaal heeft verwerkt. We kunnen dit illustreren door een aantal rubrieken te vergelijken: 1. huwelijksgebruiken; 2. gebruiken rondom het overlijden; 3. collectief vertier. Als vierde punt wordt een aantal tradities onderzocht die te beschouwen zijn als 'invented traditions', uitvindingen uit de tweede helft van de vorige eeuw die later voor eeuwenoude tradities zijn gehouden.

1. Gebruiken rondom het huwelijk

Bij de huwelijken zijn de volksgebruiken in Pankens tijd in beweging. Het stilleven van het artikel in *Ons Volksleven* verbergt een aantal karakteristieke veranderingen. Het dagboek toont de periodisering. Waar in de eerste helft van de vorige eeuw het huwelijk een dorpsgebeuren is, geldt dat een halve eeuw later voor het gouden, dat is het vijftigjarig huwelijksfeest. De vroegste 'herinnering' aan een huwelijksfestijn is de bruiloft van zijn ouders in 1817: een aangelegenheid van het hele dorp Bergeijk, waaraan werd deelgenomen door alle standen en die werd opgeluisterd met dansmuziek. Overige mededelingen van de vrijgezel betreffende huwelijksluitingen zijn schaars. Wel wordt er nog geschoten bij bruiloften of brengen de buurmeisjes van de bruid versieringen aan. Het enige geval van uitvoerige concrete informatie is het huwelijk van Pankens broer Piet met Cornelia van der Velden uit 1865. Dan reeds is de versobering duidelijk. Er is geen grote partij, maar de bruiloft wordt eerst in het huis van de bruidegom op zondag 16 april gehouden nadat vrijdags daarvoor was aangetekend; twee weken later, op zondag 30 april, in het huis van de ouders van de bruid nadat op die dag (zondag dus) het kerkelijk en vrijdags daarvoor het burgerlijk huwelijk was gesloten. Feest aan huis was echter intussen al niet meer vanzelfsprekend, in een ander geval zocht men een ruimte elders. In 1867 op 25 september "zag ik in de school te Bergeijk de tafels nog in den zelfden staat, waaraan de vorige dag 38 personen, waaronder 8 geestelijken het huwelijksfeest gevierd hadden van den Heer van Schijndel met Mej. Maria Keunen, toen plegtig in den echt getreden. Het gebouw was netjes versierd" (661).³⁶ Voor het overige vinden we voorbeelden van uiterlijk vertoon bij het huwelijk van neef P.F. Willems "met ons beider achternicht" Angelica Bots in 1869: "Bij het raadhuis waren eenige boompjes geplant, een boog met kroon en cronicum [een toepasselijk opschrift, p.m.] geplaatst en gewerschoten gelost". Wat het laatste betreft was het veertien dagen daarvoor nog luidruchtiger toegegaan: "gewerschoten (...) welke in

den avond hunner aanteekening zoo veelvuldig zijn geweest, dat aldaar bij een dergelijke gelegenheid, niemand geheugenis droeg" (750). Anderen, maar dat zijn protestantse notabelen, gaan al in 1869 op huwelijksreis. In 1880 wordt er een feestzaal ingericht wanneer twee dochters van burgemeester Aarts huwen. Er zijn erebogen en versieringen, men komt in rijtuigen, met maar liefst "eer: vijftigtal familiebetrekkingen benevens vele nieuwsgierige en belangstellende ingezetenen" naar het gemeentehuis. Intussen was de ambtenaar van de burgerlijke stand, wethouder Vinken, onwetendheid veinzend, naar de markt in Eersel gekuierd (1265). Hij was blijkbaar niet uitgenodigd.

De gouden bruiloften gaan geleidelijk een publiek karakter krijgen: met officiële diensten in de kerk, serenades van de harmonie en soms een waar buurtfeestijn. Al in 1854 wordt dit jubileum "met vreugde en plegtigheid" en een bijbehorende mis gevierd (304). In 1856 brengt in Duizel het pas opgerichte orkest 's avonds, bij kaarslicht, een serenade aan een gouden paar. In 1869 is er in Westershoven "eene betrekkelijk groote levendigheid" omdat S. Lamm en vrouw hun gouden bruiloft vieren (746). Tien jaar later, in 1879, deed hun zestigjarig huwelijk "daags voor 't feest vele versieringen enz. daarstellen" (1162). In januari 1878 was "het 50 jarig huwelijksfeest van Martinus Wijnen en Dina Kuijken op (het Bergeijkse gehucht, p.m.) Weebosch met groote plechtigheid en toeloop van volk gevierd." Het hele gehucht was daarbij betrokken. Met rijtuigen trok men naar de kerk van 't Loo waarin een mis met drie priesters en met een toepasselijke preek werd opgedragen. De terugweg naar huis was "een zegetocht" met rijtuigen voor de jubilarissen en voor de familie en "voorts een talrijke volksmenigte, jubilende en schietende." Behalve in het huis van het paar "konden in nog 2 huizen op Weebosch, de toegestroomde personen wie wilde, zich met bier drinken, wellustigen. Het feestvieren in het huis der jubilarissen duurde voor familie, bureu, enz. eenige dagen" (1096). Met dit vertoon gaat deze viering lijken op die van 1822: toen betrof het echter de bruiloft van het net gehuwde paar.³⁷

2. Gebruiken rondom het overlijden

In 'volksgebruiken en gewoonten in Noord-Brabant' beschrijft Panken uitvoerig – misschien omdat hij zelf vrijgezel was – de opmerkelijke rituelen rondom het overlijden van ongehuwde volwassenen. Hij stelde vast dat deze gebruiken aan het eind van de vorige eeuw aan het verdwijnen waren. De dagboekgegevens stellen ons in staat ze uitvoeriger te bezien, zelfs met nieuwe informatie te belichten en te laten zien dat de situatie van de jaren negentig een flauwe afspiegeling is van een groter ritueel complex.

Begrafenissen van ongehuwden komen in de dagboeken een aantal keren voor. Opvallend is dat de tijdsaanduidingen erg verschillen van die van de publikatie uit 1896: in de dagboeken speelt de versobering al vanaf 1850 een rol, terwijl dit in 'volksgebruiken en gewoonten in Noord-Brabant' pas omstreeks 1890 geschiedt. De eerste aanduiding is van 1854 wanneer op het kerkhof van Aalst zijn aandacht getrokken wordt door een grafzerk (in het Kempenland toen een nieuwigheid), maar vooral door de twee "jongste (ten bewijze van niet gehuwd geweest zijnde

574

de ministerie, geheel afgeschaft worden. —
 Het is bekend, dat Knaguel, sedert de refer.
 matie, met Steensel, Noor eene pastoor be.
 Mand wordt en vestigmed Dorpse volkerke
 en welsoend genoeg is om eene afzonderlyke
 kerke te bouwen, zoudat het te bysamemen
 is, dat Noor niet versien wordt, als by.
 de kerke en hier woone kerken in een kisten,
 die Noor een subbe behaefte gesoelt. De
 kerke het het ooregoude jaar nog eene
 schone kerke stude, in twee nylge herbeuud
 De vromdige geyen weg naar Hesper en
 Noor dat over Durel en eene huisearts
 het ooregoude van een pastoor en onghewide lyke
 had toen op doch koden in 1859 had kony de vromde
 die in 1859. In een jaarlycke maente had ik dit
 jaar om Maandag 27 Aug tot 19 Sept
 de vromde geyen ontstappen, van eenig be.
 lang, behouen alsoo geregide te Durel
 Loos gey ik met myn p. Bots, met vromde
 by eene vromde te Bergeke, student in d. e.
 vromde te Noor, die vromde namidag met
 Durel en Durel. My toefden onder andere
 lang te de pastoor van Durel.

Afb. 4. In Steensel werd op aandringen van pastoor Johannes van Hulst het versieren van graven van 'ongehuwde lijken' in 1859 afgeschaft. Na het vertrek van deze parochieherder in 1869 kwam het gebruik echter weer 'in voege'. (Foto G. Rooijackers)

lieden, versierde) graven, (...) van een arme vrouw [en] (...) van eenen behoeftigen man” die bij een brand waren omgekomen (313-314). In 1855 stelt hij vast dat de roman *Het bloemengraf* van Aug. Snieders niet klopt: op het graf van het dienstmeisje, in 1853 gestorven, zouden “bestendig bloemen en nimmer gras (...) groeien; doch ik heb mij toen van het tegendeel overtuigd” (332-333). Nog in 1877 en 1880 treft hij versierde graven aan van ongehuwden (1061, 1219). Het verzet tegen al te uitbundig vertoon bij de rouw om ongehuwden is al in 1859 gesignaleerd. In Steensel vraagt de pastoor in de zondagse mis van 7 augustus “dat men het sieren, hetgeen bij gelegenheid van ongehuwde lijken, in het sterfhuis, door de buurmeisjes plaats heeft, wanneer men zich soms aan vreugd overgeeft, terwijl de bewoners van het huis of de meeste bloedverwanten in de grootste droefheid verkeerden en men door het gebruikelijke koffiedrinken enz. de erfgenamen op onnodige kosten drijft, zou nalaten.” Ook de bloemenkransen op het graf van een ongehuwde vonden geen genade. Bovendien dienden alleen de uitwonende familie en de dienstbewijzende burens op de begrafenis genodigd te worden (382-383). In hetzelfde jaar vindt deze ommekeer ook in Bergeijk plaats. Toen Pankens stiefvader en zijn moeder enkele maanden na elkaar stierven, werd op verzoek van de pastoor de wake door de burens afgeschaft. “Het ware te wenschen”, schrijft de schoolmeester, “dat deze misbruiken hoezeer langzamerhand verminderende, geheel afgeschaft werden” (383-384). In de tekst over Steensel leren we echter ook dat het versieren van het graf van de ongehuwde, “na ’t vertrek diens pastoors, weder in voege” kwam. Dergelijke gegevens stemmen overeen met de tekst van 1896, maar van versoering van het begrafenisritueel blijkt hier niet in de jaren ’90 sprake, maar al dertig jaar daarvoor. Alleen het zichtbare eerbetoon aan ongehuwden was gebleven. Voor het overige was de begrafenis al ver voor het einde van de vorige eeuw een familieaangelegenheid geworden.

3. Collectief vertier

De kermissen van weleer, de dorpsfeesten bij uitstek in het oude Kempenland, komen verschillende keren terug in Pankens dagboeken. Bergeijk vierde de kermis de eerste zondag van september. Het St. Jorisgilde schoot op de vogel, ook het gilde van het Sacrament, en zelfs het in 1841 opgerichte “Schutters- of Doel-Collegie” had ingehaakt op dit gebruik (76).³⁸ Vier dagen lang zijn er vooral ’s middags uitbundige partijen: het kermisbal kent deelname van alle standen en wordt met overgave gevierd. Zelfs ’s avonds wordt het feest doorgezet: “nooit heb ik bij, zulke gelegenheden meer genoegen genoten, dan des avonds [op 7 september 1843] in ons gezelschap, hetwelk alsdan uit een aanzienlijk getal burgeren bestond en zich door schuldellozen scherts vervrolijkte” (129). In 1866 komt het eerste bericht van demping van uitbundigheid, opvallend genoeg van de kant van de overheid: wegens “de elders erg heerschende cholera (...) worden nergens bijna de kermisfeesten, met dans en dergelijke, gehouden en zulks van de meeste gemeenten in de nieuwsbladen bekend gemaakt” (626).³⁹ Voor Panken was dit een incident, hij merkt op dat in dat jaar in Waalre toch kermis gehouden werd (628). En nog in 1869 komt hij in Steensel waar het kermis was; “hier troffen wij veler mijner ken-

nissen uit Veldhoven en Duizel en vermaakten ons met deze en anderen 2 uren” (748). Maar uit 1869 dateert eveneens een bericht waaruit blijkt dat de kermis niet meer de vanzelfsprekendheid van eerdere jaren heeft. De boeren van Bergeijk bespreken in hun vergadering het voornemen om de gemeenteraad te verzoeken “de Kermis, van ouds den 1sten Zondag van September invallende (...), één of 2 weken vroeger te doen plaats hebben” (750). Deze wens had te maken met de toegenomen drukte van het boerenbedrijf, maar het is bij het voornemen gebleven. Toch werd in 1870 daar ook de kermis vanwege de ongelukkige tijdsomstandigheden “toen slechts drie dagen (...) gevierd” (ibidem). In 1873 schiet het gilde van het Sacrament nog rustig verder (922), maar het jaar later, in 1874, is de waterscheiding duidelijk: “het geregeld dansen op de viool enz. op de jaarlijksche kermis (werd) nagelaten”, en dit gold ook het schieten door “de Guld”, of zoals hij een jaar later schrijft, “de schut” (992). In 1880 is het pleit beslecht: “vooral in de laatste jaren vermindert het weléer druk kermishouden algemeen ook in deze landstreek. Elk jaar blijven de speelluiden of muzikanten, dan op dit, dan op dat dorp, wegens het niet uitgaan der jonge dochters, achterwege; o.a. was zulks dit jaar de eerste maal te Westerhoven het geval” (1292-93). Het volgend jaar waren de herbergen “wegens de kermis tamelijk druk bezocht. [Maar] muzikanten werden er dit jaar weder geene gehouden” (1343). Slechts achteraf, verwijderd van het centrum van Bergeijk, konden in 1883 nog muzikanten optreden (1399). In 1884 zat er in slechts twee herbergen van ’t Eind “een speelman, doch er is weinig gedanst”. Maar op het verste gehucht “de Weebosch, onder die parochie werd ook druk kermis gehouden en in twee herbergen dans gehouden” (1457). Kermis was in het centrum van het dorp, waar de notabelen woonden, in discredit geraakt. En het was tenslotte de katholieke geestelijkheid geweest die het traditionele kermisvermaak had verbannen uit de centra van de dorpen. Geen middel werd daarbij geschuwd, men begon zelfs intensieve kerkelijke activiteiten zoals retraites en missies te organiseren tijdens de kermisdagen. In 1884 was hiertegen verzet te bespeuren: “verscheidene ontevreden jongelingen te Bergeik, omdat kermis en missie gelijktijdig kwamen, hebben schandalen gepleegd. Een groote menigte parochianen hebben niet aan de retraite enz. voldaan” (1457). Voorzover de kermis nog gevierd werd, beperkte dit zich tot herbergbezoek van volwassenen, het dansen was clandestien geworden. In elk geval had de burgerij zich verwijderd van deze vorm van collectief vermaak. Ook Panken bezocht met kermis voortaan de kerk in plaats van de kroeg.

In de artikelenreeks over ‘volksgebruiken en gewoonten’ uit 1894 werd de geestelijkheid verantwoordelijk gesteld voor het verdwijnen van het kermisvermaak: “De R.K. geestelijken raden het kermishouden meer en meer af, en ’t vermindert thans ieder jaar in dit oord.” Tot 1870 was het feest in oude luister gevierd. “Tot vóór weinige jaren namen nog alle standen deel aan de kermis”. Dit proces van demping van publiek vermaak blijkt zich echter al eerder voltrokken te hebben dan de tekst van het artikel aangeeft. Het dagboek noemt de data meer precies: twintig jaar eerder, vanaf 1874, heeft zich dit afgespeeld. Hier ligt een sleutel voor het vaststellen van de waarde van de informatie. Het blijkt dat deze tekst letterlijk refereert naar die van twintig jaar eerder: wanneer Panken in 1874 schrijft “dit jaar” (992), is dat in 1894 overgeschreven als “tot voor weinige jaren.”⁴⁰

Fixatie op de geschreven tekst doet hem het tijdsperspectief vergeten. Eerder bleek dat hij zich zonder schroom bedient van teksten die rechtstreeks uit Ter Gouws boek komen. Zich niet bewust van noties als plagiaat of letterdieverij, neemt hij alles letterlijk over! Wat hieruit ook geconcludeerd kan worden – en dat brengt de overige volkskundige informatie in een duidelijk perspectief – Panken schrijft altijd alles zo precies mogelijk over. Om die reden moet men zijn schrijfwerk altijd nemen voor wat er staat: hij noteert exact zoals hij het waargenomen of gelezen heeft. August Sassen had al in 1883 de nauwkeurige registratie van de volksverhalen gememoreerd. Eerst heeft hij Panken als een van de gunstige uitzonderingen genoemd die “in Nederland zich aan de moeielijke taak [hebben] gewijd, volkssproken te verzamelen”. Dan is hij ook de man “die reeds jaren lang met zorg opteekende, wat hij uit den mond des volks over spoken en heksen, kabouters en weerwolven vernam.”⁴¹ Schrijven betekent voor Panken grotendeels het letterlijk overnemen van wat hij bij anderen heeft gelezen of misschien zelf al eens eerder heeft opgeschreven, zoals blijkt uit de aantekeningen over de kermissen in zijn dagboeken en de verwerking ervan in zijn publikaties. Panken toont zich bij voortdurende kopijist bij uitstek: er is geen enkele neiging te bespeuren om de zaken anders voor te stellen dan hij zelf in geschriften had gelezen. De man had wellicht niet eens de capaciteiten om verhalen een andere inhoud of wending te geven. Het voorbeeld dat hem diende bij het gebruik van teksten was dat van de kerk: wat geschreven is, is waar en dient naar de letter voor waar te worden genomen. Deze houding bestaat bij alle geschreven werk: hij zal altijd alles zo letterlijk mogelijk overschrijven – verdraaiingen zijn er niet, wel misverstanden en omissies!

4. Nieuwe tradities

Niet alleen wat verdween is geboekstaafd in de privé documenten, ook wat er aan ritueel en publieke ceremonies als nieuwigheden werd geïntroduceerd vindt men er in terug. In de eerste plaats zijn er vooral de kerkelijke rituelen die een geheel nieuw voorkomen vertonen. De religieuze volkscultuur met zijn vertoon in processies en bedevaarten, missies en boetepredikaties, komt geleidelijk in beeld.

Op het profane terrein leest men over de introductie van burgerlijke feesten: inhuldigingen van burgemeesters, gevolgd door die van andere gezagsdragers en de vieringen van nationale herdenkingen. In 1869 schrijft Panken bij zijn relaas van de plechtige inhuldiging van de burgemeester van Eersel: “Nog geen 25 jaren is in deze streken het zoo feestelijk inhalen van de hoofden der gemeente in gebruik” (734). Inderdaad is de eerste vermelding uit 1848 toen burgemeester Aarts van Bergeijk werd ingehaald. De harmonie en de beide gilden waren de burgemeester in Westerhoven gaan afhalen. De straten waren met mastboompjes beplant en er waren vier erebogen opgericht. Ook loste men heel wat geweerschoten (270). In hetzelfde jaar was het er in Eersel nog plechtiger aan toegegaan: versieringen, toespraken en een fraai vers van de jongste dochter van de plaatselijke arts. “Het schieten met het geweer was zoo druk, dat velen het overdreven vonden.” Pas om half elf ging Panken van daar naar huis, want hij wilde alles meegemaakt hebben (267-68). In 1874 lieten ook de inwoners van Westerhoven zich van hun beste kant

zien. Op 14 februari werd burgemeester Baken plechtig ingehuldigd, waarvoor de dag van te voren “vele inwoners zich met het planten van boompjes, eerebogen enz. onledig” hadden gehouden (942). In Valkenswaard in 1879 werd nog feestelijker uitgepakt bij de benoeming van burgemeester Jasper van Best. Er was een feestcommissie die tijdig een programma had doen drukken. “Ten 2 ure 's middags begonnen de feesten met eenen fraaijen optocht door het dorp en werden middernacht met vuurwerk besloten. De harmonie voerde op 't marktplaats in eene daarvoor opgerichte kiosk nu en dan muziekstukken uit. Ook hadden daar volksvermaken plaats. Eerebogen, chronicums enz. waren menigvuldig, terwijl de illuminatie 's avonds goed voldeed. Ik heb er schier alles bijgewoond” (1159). In 1881 is in Reusel deze nieuwe culturele vorm verder vervolmaakt: “Onder vele formaliteiten wil ik slechts aanstippen het leggen ter aarde van de banier der gilde door den vaandrig, als blijk van trouw en gehechtheid van Reusels volk aan zijn' nieuwen Heer, die uitgenoodigd werd, er over te gaan” (1304). Nu wordt als nieuw element het spreiden van het gildevaandel, ten teken van onderwerping waarop de nieuwbeneemde zijn voetstappen drukte, voor de eerste keer genoemd. Waar nog heden dit, als een 'eeuwenoude' traditie voorgestelde, gebruik in Noord-Brabant door provinciebestuurders en bisschoppen wordt gevolgd, blijkt bij Panken dat het een nieuw element is dat pas vanaf 1880 bekend raakte. Ook deze traditie is dus gevonden als een verfijning van een uit ongeveer 1840 stammend inhuldigingsritueel.

Slot

De volkskundige notities in Pankens dagboeken zijn een interessante aanvulling op het eerder door hem gepubliceerde materiaal. Vooral nu tijd en plaats nader kunnen worden ingevuld, en bekend is waar de geboden gegevens over de cultuur van het Kempenland passen in het levensverhaal van een persoon over wie heel veel bekend is, kunnen deze publikaties als betrouwbaar worden gewaardeerd. De schrijver heeft een preciese topografische aanduiding verschaft, en de temporele volgorde in het verdwijnen én verschijnen van volkskundig gezien interessante gebeurtenissen, zodat dit hoofdstuk uit de Zuidnederlandse volkskunde als verdienstelijk materiaal kan worden geboekstaafd. Hiermee is slechts een aspect van Pankens geschriften voor de volkskunde belicht. In zijn egodocumenten ligt een beschrijving van een hele wereld van gevoeligheden en van gedragspatronen besloten. De routines van het dagelijks leven kunnen worden verkend, en verder vastgesteld wie met wie omging, welke kerkelijke ordeningen en religieuze belevingen vanaf 1840 de dorpelingen van het Kempenland beroerden, waarover lokale opwinding ontstond en wat de gemoederen bezig hield. Tenslotte, waar Panken schrijft over hem dierbare personen, leren we de gedragsidealen kennen van een ieder die wat wilde voorstellen in het rurale Brabant in de negentiende eeuw. Deze thema's komen in de te verschijnen delen van de dagboeken aan de orde. Nu is vastgesteld dat we Panken, als hij ergens over schrijft, het best letterlijk kunnen volgen. Zeker als men de teksten van de rustend onderwijzer van Westerhoven kan vergelijken met de publikaties die hij als voorbeeld en model voor zijn eigen werk heeft gebruikt, is het mogelijk de volkskundige informatie op haar juiste waarde te schatten.

The ethnology of the Kempenland according to P.N. Panken. A source assessed.

In the last decades of the nineteenth century P.N. Panken (1819-1904) wrote a number of articles for journals published in the Dutch province of Brabant and Belgium. The articles are interesting for Dutch *volkskunde* (or ethnology). The same is true of the studies he wrote on some villages in his native region, the *Kempenland*. The quality of this often quoted data has been doubted, because he did not sufficiently acknowledge his sources. However, another corpus by Panken, a long series of 'egodocuments' in manuscript, suggests a different view. The biographical details mentioned in this corpus allow us to assess the periods and social layers in which his ethnological data were collected. It also shows that his transcription of the raw data in his articles was very precise. Knowledge of the author and his methods allow us to appreciate his data as a reliable source.

- ¹ C.R. Hermans, *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der Provincie Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1845) I, 535-566; II, 257-292.
- ² P.N. Panken en A.F.O. van Sasse van Yssel, *Beschrijving van Bergeijk* ('s-Hertogenbosch 1900).
- ³ De aanduiding Kempenland staat voor het gebied ten zuidwesten van Eindhoven in de provincie Noord-Brabant. Waar in dit opstel ook de aanduiding het 'oude Kempenland' voorkomt is deze ontleend aan de monografie van P.A. Barentsen, *Het oude Kempenland* (Groningen 1935) die over hetzelfde gebied handelt.
- ⁴ W. de Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Utrecht 1980).
- ⁵ H. Mandos, 'Meester Petrus Norbertus Panken, 1819-1904', in: H. Mandos en A.D. Kakebeeke, *De Acht Zaligheden, oude kern van de Kempen* (4de dr., Eindhoven 1975) 7-114, spec. 62.
- ⁶ Zoals J.R.W. Sinninghe, *Noordbrabants sagenboek, tweede deel* (Schiedam 1978) en H. Mandos *Meester Petrus Norbertus Panken*, 103-113. Daarnaast hebben J. Biemans, *Spokerijen in de Kempen* (Zaltbommel 1974) en W. de Blécourt, *Volksverhalen* alle sagen en legenden van Panken opnieuw gebundeld; de eerste heeft ze in bewerking opgenomen, de tweede letterlijk.
- ⁷ Zie P. Meurkens, *Bevolking, economie en cultuur van het Oude Kempenland (1840-1920). De dynamiek van de preindustriële samenleving* (Bergeijk 1985).
- ⁸ Een uitvoerig overzicht hiervan in het opstel 'Panken, de schrijver van het Kempenland', in: P. Meurkens (ingel. en bez.), *De dagboeken van P.N. Panken 1819-1904. Memorieboek van een Brabantse schoolmeester*. 2de band, 1858-1870 (Eindhoven 1994), spec. i-viii.
- ⁹ H.Mandos heeft in *De Acht Zaligheden* een verdienstelijke biografische schets van meester Panken geleverd. In het eerste deel van *De dagboeken van P.N. Panken* (Eindhoven 1993) is door schrijver dezes eveneens een aanzet tot een biografie gegeven.
- ¹⁰ Hermans, *Bijdragen* II, spec. 282-292.
- ¹¹ Panken is in zijn dagboeken zuinig met informatie over zijn gefnuikte carrière als schoolmeester. Hij toont zich weinig enthousiast over zijn school. Uit het register dat gemaakt is op zijn dagboeken blijkt 'vakantie' het meest voorkomende trefwoord bij 'onderwijs'. Over zijn afscheid schrijft hij enkel: "In de laatste jaren gevoelde ik langzamerhand meer geneigdheid, mijn eervol ontslag als onderwijzer te bekomen en aanspraak te doen gelden op pensioen. Met de Heer Schoolopz. van dit district en eene commissie uit den gemeenteraad alhier trof ik dan Vrijdag 14 Nov. eene overeenkomst hiertoe over te gaan en bekwam van hen den 9 December, op mijn verzoek een bewijs van ontslag", *Dagboeken* (471).
- ¹² C.G.W.P. van der Heijden, 'Vrijgezellen op het Oostbrabantse platteland van een eeuw geleden: suikeroom/tante of een blok aan het been?', *Sociale Wetenschappen* 31,2 (1988) 75-82.
- ¹³ In de Bevolkingsregisters van Westerhoven zijn deze adreswijzigingen nauwelijks aangegeven. Ik vond in totaal slechts drie adressen in de registers van 1840 tot 1886. In feite heeft P.N. Panken minstens 11 adreswijzigingen gehad in Westerhoven. Ook na 1886 is hij in Bergeijk meerdere malen verhuisd. Het feit dat slechts ongeveer 20% van de werkelijke veranderingen in verblijfplaats in de bevolkingsregisters is geregistreerd, dient op zijn minst enige twijfel te wekken ten aanzien van de Nederlandse reconstructies van de samenstelling van huishoudens en van de 'developmental cycle' in de preindustriële periode.
- ¹⁴ *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* 1-3 (1883-1886).
- ¹⁵ *Ons Volksleven* 6 (1894) 173, 175; J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871; reprint Amsterdam z.j.).
- ¹⁶ *Ons Volksleven* 6 (1894) 197.
- ¹⁷ Ter Gouw, *De volksvermaken*, 9.
- ¹⁸ Ter Gouw, *De volksvermaken*, 108; *Ons Volksleven* 6 (1894) 199.
- ¹⁹ Ter Gouw, *De volksvermaken*, 90-92.
- ²⁰ *Ons Volksleven* 6 (1894) 197-199.
- ²¹ *Ons Volksleven* 6 (1894) 214-218, spec. 218
- ²² *Ons Volksleven* 7 (1895) 37-41; 61-62; 73-77; 99-102; 140-143, spec. 140
- ²³ *Ons Volksleven* 7 (1895) 181-183; 183-184; 198-201.

- ²⁴ *Ons Volksleven* 7 (1895) 199; Ter Gouw, *De volksvermaken*, 510: “‘t Is op de meeste plaatsen een aardig gezigt hen te zien optrekken met bonte vaandels en ouderwetsche trommen, met zestiende- en zeventiende-eeuwsche zilveren cieraaden op negentiende-eeuwsche jassen, met sjerpen over schouder van alle kleuren, en sommigen met hooge kachelpijpen, anderen met gepluimde steken en beeremutsen op ‘t hoofd.”
- ²⁵ J. A. Jolles, *De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant. Overzicht van hetgeen nog bestaat*. I-II (‘s-Hertogenbosch 1933-34).
- ²⁶ *Ons Volksleven* 7 (1895) 224-229, spec. 224, 225, 226, 227.
- ²⁷ *Ons Volksleven* 7 (1895) 228-229.
- ²⁸ *Ons Volksleven* 8 (1896) 17-21, spec. 20, 21, 18; 51-52.
- ²⁹ *Ons Volksleven* 8 (1896) 53-57, spec. 55.
- ³⁰ *Ons Volksleven* 8 (1896) 81-83, spec. 83; 103-105.
- ³¹ *Ons Volksleven* 8 (1896) 106-108, spec. 107; 137-142, spec. 141; 166-167.
- ³² *Ons Volksleven* 8 (1896) 168-170, spec. 168; 198-199, spec. 198.
- ³³ *Ons Volksleven* 8 (1896) 199-204, 227-230, spec. 227, 230; 9 (1897) 19-24.
- ³⁴ Meest interessant is echter dat hij de getuige was van de moeizame doch uiteindelijke succesvolle uitroeiingspogingen van de rooms-katholieke clerus, ingezet rond 1840. Hij signaleert ook het recidieve karakter van volksgebruiken: het herleven van bepaalde gebruiken die dreigen uit te sterven, zoals het schieten bij de ondertrouw (*Ons Volksleven* 7 (1895) 225) en het aanbieden van ‘suikerkorreltjes’ als tractatie aan de buurkinderen bij een geboorte.
- ³⁵ De originelen zijn bijna alle in bezit van de familie Hoeks te Bergeijk. Het Eicha-museum in deze gemeente beschikt over een transcriptie van de tekst.
- ³⁶ De paginering is die van de dagboeken, die ook in de uitgave daarvan wordt gevolgd.
- ³⁷ Zie hiervoor blz. 155. In 1888 meldt Panken dat bij een vijftigjarige bruiloft in Budel het hele dorp “in feestdos was gehuld” (1693), dus een collectieve viering bij uitstek.
- ³⁸ Als alternatieve gelegenheid om te schieten gold het patroonsfeest van de gilde. In de meeste dorpen van het Kempenland wordt steeds de kermis aangehouden als gildedag en voor het papegaaischieten. In Westerhoven heeft de gild een eigen feestdag.
- ³⁹ Wel greep de geestelijkheid dit aan om dit jaar bij het Bernardusfeest het publieke vermaak van de bijbehorende Bernardusmarkt te verminderen.
- ⁴⁰ *Ons Volksleven* 6 (1894) 198.
- ⁴¹ *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* 1 (1883) 173-174.